

Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi üzerine*

Bu bir kitaptan çok, farklı parçalardan oluşan, her biri kendi başına yaşayabilecek, yahut rahatça ve diğerlerine fazla zarar vermeden ölebilecek bölmeleri bir araya getiren bir inşadan ibarettir. Bölmeler birbirinden tümü ile kopuk değildir şüphesiz. Aynı zihnin kompleks bir problemle, daha doğrusu birbirini doğuran problemlerle uğraşmasından kaynaklanan bir bağlantıya sahiptirler. Ama kitabı oluşturan bu bağlantı bir bakıma bir başarısızlığın da hikayesidir. Zihni bir otobiyografi denemesi olarak önsöz bu hikayeyi net şekilde özetler. Kitabın en önemli kısmı budur bence.

Benimki hakikaten bir başarısızlığın, daha doğrusu ele alınan problemin nasıl bir çözümsüzlüğe saplandığının hikayesi ile başlar. Düşünüyorum da, eğer tabiat bilimcisi, fizikçi veya biyolog olsaydım, bu tıkanmadan sonra yapılanların hiçbir değeri olmayabilir ve kitap muhtemelen çöpte olurdu. Ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor.

Osmanlı sanayisinin Batıdaki sanayi devrimi yıllarında, bu devrim karşısındaki konumunu ve değişmelerini, İktisat Tarihi disiplininin 1960'larda hakim olan atmosferi içinde, kantitatif bir analizle ortaya koyma iradesi ile işe başladım. Bu irade, verilerin yetersizliği karşısında başarısızlığa uğradı. İlk bakışta yeterli olacağını düşündüğüm veriler, neden umduğum gibi çıkmadı, başarısızlığın kaynağı nedir, diye sorduğum sorulardan, bana göre çok kötü sayılmayan bazı cevaplar çıktı. Bu cevaplar yeni sorular doğurdu; ve yeni cevaplarla birbirini izleyerek bu kitaptaki parçalar oluştu. Kitabın en genel birkaç cümle ile özetini böyle verebilirim.

* Bu yazı, Bilim ve Sanat Vakfı'nda, Türkiye Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen Bir Kitap Bir Yazar Programı çerçevesinde Mehmet Genç ile kitabı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (Ötüken, 2001) hakkında yapılan tartışmalardan kısaltılarak hazırlanmıştır.

Mâlikâne Sisteminin Keşfi

Kitabın içinde mâlikâne sistemi ile alakalı iki makale var. Mâlikâne sistemini yoktan keşfetmiş değilim. Osmanlı kroniklerinde bahsi geçen bir kurumdur mâlikâne. Ama ne olduğu ve mekanizmaları hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmaz kroniklerde. Mâlikâneye ait dağınık mali kayıtlardan hareketle, iktisat tarihi için anlamlı olacak kantitatif verileri, inşa edebilmek gerçekten çok zahmetli oldu. Önsözde bu inşa sürecini birkaç cümle ile özetleyerek geçiyorum. Gerçekten yıllarımı alan yorucu bir çalışma idi bu. Sanırım on yıl kadar bir zamanıma mal oldu. Size biraz bundan bahsetmek istiyorum.

Yola çıkarken yaptığım ilk varsayım şu idi: Uzun yaşamış, büyük ve merkezi bir devlet olarak Osmanlıların, muhtaç oldukları vergi gelirlerine ait az çok düzgün kayıtları tutmuş olmaları gerekir. Kazasız, belasız doğrulanmış yegane varsayımım bu oldu diyebilirim. Bu vergi gelirlerine ait uzun vadeli rakamları incelersem, bunlardan, endüstrinin ve ekonominin vergilendirmeye tabi tutulan herhangi bir sektöründeki değişmelerle alakalı göstergeleri oluşturabilirim diye düşündüm. Bu varsayım, maalesef doğrulanmadı. Ama onun doğru olmadığını görebilmek için bu serileri ortaya koymak üzere üç dört yıl uğraşmak zorunda kaldım. Neticede oluşturduğum serilerin, yüzyıllar boyunca hiç değişmeyen, ölü bir insanın elektrokardiogramına benzer şekilde birbirini tekrar eden rakamlardan ibaret olduğunu derin bir hayal kırıklığı içinde gördüm. Uzun, yorucu bir çalışma ile meydana getirdiğim hiçbir işe yaramayan rakamlarla karşılaşmanın verdiği üzüntü ile keşfetmek zorunda kaldım mâlikâne sistemini.

Mâlikâne olan vergi kalemleri, Osmanlı deyimi ile “mukataalar”, mâlikâneciye “kayd-ı hayat şartı ile” yani ömür boyu iltizama verilirken iki ayrı ödeme söz konusu idi. Birincisi *mal* adı ile her yıl hazineye ödenmesi gereken, yıllık belirli miktardı. İkincisi ise hayatta kaldığı sürece o mukataayı vergilendirme hakkını alırken mâlikânecinin bir kere ödediği *muaccele* adı verilen toplu bir meblağdı. Mâlikâneci öldüğü zaman mukataa hazineye ait olarak yeniden bir başkasına mâlikâne olarak veriliyordu. Yeni mâlikânecinin hazineye ödeyeceği yıllık vergi miktarı değişmiyordu. Mâlikâneye talip olanların açık arttırma içinde rekabetlerinden oluşan muaccele miktarı ise, bu rekabetin durumuna göre sürekli bir değişme içinde idi. Hazine defterlerinde bu iki ödeme de yer alıyordu. Ancak yıldan yıla hiç değişmeden ödenen meblağlar düzgün şekilde yıllık mukataa defterlerinde kaydedilirken, muaccele miktarlarına ait düzgün yıllık kayıtlar söz konusu değildi. Bunlar ancak, mâlikâneci değiştiği zaman kaydediliyordu. Yeni mâlikâneci, bir başkasından satın almışsa bu taktirde muaccele miktarı da, yıllık vergiler gibi değişmeden kalıyordu. Ancak mâlikâneci ölmüş ve mu-

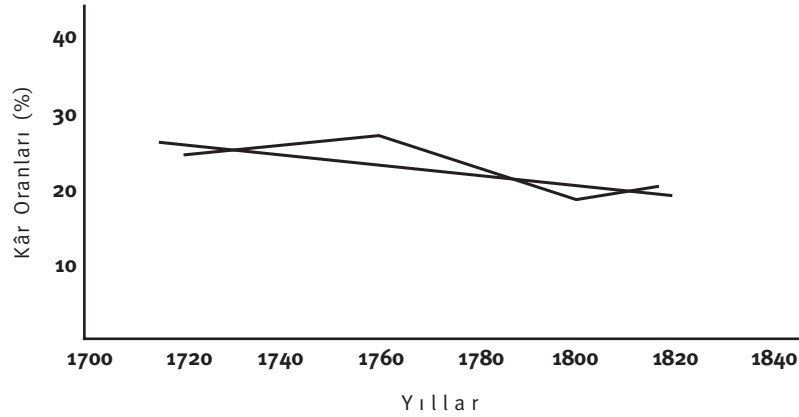
kataa hazine tarafından yeniden müzayede ile satılmışsa, bu taktirde muaccele miktarı da değişiyordu. Satışların büyük çoğunluğu, % 80-90'ı bu şekilde idi. Fertler arası satışlarda değişmeyen, hazineden fertlere yapılan satışlarda ise miktarı sürekli değişen bu muaccelerin anlamı ne idi? Bunu nasıl yorumlayıp değerlendirebilirdim? Bu meseleyi çözmek hiç te kolay olmadı. Birkaç yıl da bunu halletmek için uğraştım. Normal olarak, iktisadi hayatın ritmini göstermesi beklenen yıllık vergilerdeki değişimlerdir. Ama bunlar, söylediğim gibi, yıllarca değişmeden aynen sürüp gidiyor. Diğer yanda mâlikânciler öldükçe muaccele miktarları değişiyor. Bu ölümlerde belirli bir periyot tabi ki söz konusu değil; adam 5-10 veya 30-40 yıl yaşayabilir. Bu şu demek ki muaccele miktarlarındaki değişmelerin belirli bir ritmi yok; üstelik mukataalar, nadiren tümü ile tek şahsa satılıyor. Çok kere 2-3, hatta 15-20'ye kadar değişen hissedarlar söz konusudur. Hissedar sayısı arttıkça, mukataa başına düşen ölümlerin sıklığı da artıyor tabii. Muaccele miktarlarının daha sık aralıklarla, 30-40 yılda bir değil de, 3-5 yılda bir değişmesi belki anlamayı kolaylaştırabilirdi. Ancak hisseler, birbirinden farklı oranlarda olduğu için bunları birbirine oranlamak mümkün değildi. Önce hisselerini eşitlemek yani tama iblağ etmek, ondan sonra da bu tam hisseye tekabül eden muaccele miktarlarını hesaplamak gerekiyordu. Buradaki problemlerden biri şu idi: hisseler homojen midir? Yani bir mukataanın hissesini alan büyük hissedarla, mesela 1/10 veya 1/20 hisseyi alan küçük hissedarın, ödediği muacceler de acaba aynı oranda mı idi? Bunu anlamak da hiç kolay olmadı. Çünkü farklı hisseler farklı yıllarda satılıyordu ve homojenlik zaman faktörü ile zaten ortadan kayboluyordu. Burada esas mesele bu muaccelerin ne anlama geldiği, daha doğrusu neyin, hangi değer bir ifadesi olduğu meselesi idi. Değişen muaccelerle değişmeyen yıllık vergileri birbiri ile kombine edebilmek için, birkaç yıl uğraştım. Şimdi bana deli saçması gibi gelen birçok denemeden sonra, şöyle bir varsayımda karar kıldım.

Mâlikâne sahipleri, bu muacceleri sermaye piyasası mantığı içinde gelecekte sağlamayı umdukları kârların bir nevi kapitalizasyonu gibi düşünmüş olmalı. Eğer bu varsayım doğru ise, aynı piyasada aynı zaman dilimi içinde bütün mâlikâncilerin yatırdıkları muaccelerden sağladıkları kârların oranları da aynı olmalıdır. Bu kârlar, ancak zaman içinde değişmelere uğrayabilir, yani zamanın bir fonksiyonu olarak değişmesi düşünülebilir.

Bu varsayımı test etmek için tabii ki muaccele miktarları ile birlikte mâlikâncinin sağlamış olduğu yıllık kârı da bilmek gerekiyordu. Bu kârları nasıl bulmalı? Bu konuda maliyenin kayıtlarında hiçbir ipucunu yakalamanın imkanı yok gibi idi. Hazine mâlikânciye mukataayı bir muaccele

karşılığında satıyor. O da mukataayı vergilendiriyor; ve hazineye belirli bir sabit yıllık meblağı ödedikten sonra, kalan kısmını kendi kârı olarak kazanıyordu. Bu kâr mâlikânecinin kendi özel geliri olduğu için onu maliyenin kayıtlarında bulmak mümkün olmuyordu. Varsayımı test etmek için ısrarla bu kârlara ait izlerin peşine düştüm. Mukataanın vergilendirilmesinde bir ihtilaf olduğu, yahut mâlikâneci yıl ortasında öldüğü veya mâlikânesi elinden alındığı ve hemen satılmadığı istisnai hallere ait birkaç kâr örneğini bulmayı başardım. Bu kârları, o yıl, yahut bir yıl önce, veya sonrasına ait o mukataa için ödenen muaccele miktarları ile oranladım. Bulduğum değerleri basit bir koordinat içine yerleştirdim. Bunu bir istatistikçi çok komik ve anlamsız bulabilir. Ama insan çaresiz kaldığı zaman ne yollar denemez ki! Bulduğum bu kâr değerleri de devasa bir imparatorlukta, birbirinden yüzlerce, hatta binlerce kilometre uzaklıktaki mukataalara aitti ve aralarında yalnız mekanda mesafe değil, aynı zamanda muazzam zaman fasılları da vardı. Yani 1720’ yılında Halep’te, 1760 yılında Niş’te, 1800’de Trabzonda ve 1815’te Rusçukta bulunan birer mukataanın kâr oranları idi bulabildiklerim. Bu dört oranı, Descartes’in bize hediyesi olan koordinata yerleştirdim, ve trendi çizdim; şöyle bir şekil ortaya çıktı:

Bu azalan bir trendi ifade eder gibi idi. Ama çok net değildi. Üstelik bölge, sektör ve zaman bakımından o kadar birbirinden uzak örneklerden

oluşmuştu ki anlamlı sayılması çok zordu. Varsayımın testini tamamlayabilmek için daha pek çok örneğe ihtiyacım olduğu açıktı. Şeriye sicillerinde, Topkapı Sarayı arşivinde bolca bulunan özel muhasebe defterlerinde yeni verilere ulaşmaya çalıştım. Bu, define aramak gibi bir çaba idi. Ama sonunda veri sayısını 30-40’a kadar çoğaltmak mümkün oldu. Bu verilerde mâlikâne sahibinin hazineye yatırmış olduğu muaccele miktarını, o yıl içinde, yahut bir önceki veya sonraki yılda elde ettiği vergi hasılatını, bu

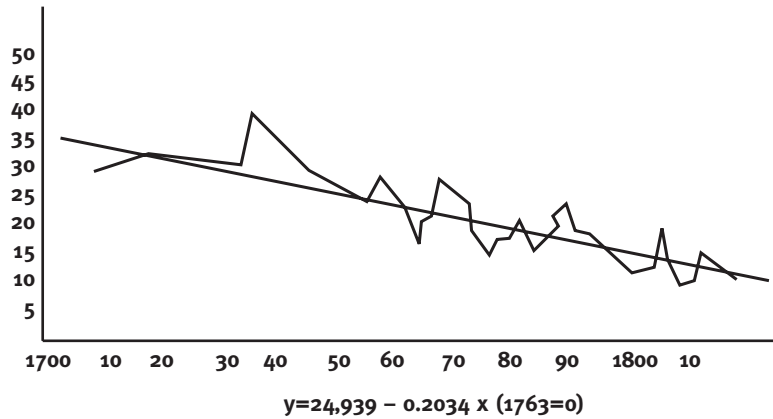
hasılatın hazineye ödediği yıllık vergi miktarını düşükten sonra kendisine kalan net geliri ve nihayet bu net gelire muaccele arasındaki oranı tespit ettim.

O gelirler o kaynaklarda kaydedilmiş mi idi?

Evet onlarda bu gelirlere rastlamak imkanı vardı. Ancak keçiboynuzundan bal çıkarma tarzında, pek çok yığın arasından, samanlıkta iğne arar gibi onları bulup çıkarmak gerekiyordu, bu da çok vakit aldı. Sonunda bu 30-40 kadar kâr oranlarından bir grafik oluştu. Bu, oldukça dalgalı bir eğri idi, ama trendi hesaplandığında oldukça net bir doğru ortaya çıktı. 18. Yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık bir asırlık bir dönem için başlangıçta % 30-40 arasında seyreden görünen kâr hadleri 1760'larda % 25 civarına, 1800'lerde de % 15'e kadar düşen bir trend doğrusu etrafında oldukça düzgün görünen bir dağılım içinde bulunuyordu.

Mâlikâne alanların hepsi askeri zümrenin orta üst tabakalarına mensuptu. Mesela bunlardan biri sadrazam da olmuş bulunan meşhur Kaptanı Derya Gazi Hasan Paşa'dır. Vezirler büyük bir çoğunlukla bu mukataaları satın alıyorlardı. Sarayın, bürokrasinin üst kademesi, başlıca alıcılar bunlardı. Sayıları 1000 kişi civarındadır. Bunlar otoritelerini kullanarak müzayedeye girmeden de mâlikâne satın alıyor olabilirlerdi. Fakat bunu hesaba katsaydım çözüme ulaşmam hiçbir zamam mümkün olmazdı. Bu tür usulsüz, düzensiz satışlar hiç olmamış gibi varsayım yaparak çalışmaya devam ettim ve sonunda oldukça net bir kâr trendini ortaya koymak ve ona ait formülü hesaplamak mümkün oldu. $y = a - bx$ gibi bir doğru formülüdür bu.

Bulunabilen bu 30-40 kadar veriyi kullanarak oluşturduğum eğri ile ona ait trendin formülünü aşağıya kaydediyorum.

Bunları ilk defa 1976'da Hamburg'da düzenlenen bir seminere sunduğum bir tebliğ için hazırlamıştım. O tarihten sonra da bu önemli işin arkasını bırakmadan, yeni veriler buldukça itina ile kaydetmeye devam ettim. Şu anda 100'den fazla yeni veri elimdedir. Bunları buldukça grafikteki yerlerini işaretlemeye devam ediyorum. Ancak hesaplara katarak yeni trend formülünü henüz oluşturmadım. Yakında inşallah bunu da yapacağım. Muhtemelen formül biraz değişecektir. Ama önemli bir fark doğacağını sanmıyorum. Zira bulduğum yeni örneklerin büyük çoğunluğu trend çizgisine çok yakın noktalarda yer alıyorlar. Hatta önemli bir bölümü, trend doğrusunun tam tamına üzerine rastlıyor. Bu inanılması zor bir tesadüftür. Çünkü trend çizgisi hesapla bulunan, fiktif bir doğrudur. Reel örneklerin ona belirli bir mesafede yer alması, onun isabetini test etmeye yeterli olduğu halde, birçok verinin tam bu doğrunun üzerinde yer alması, çektiğim bunca zahmete karşılık Allah'ın bir lütfu olarak düşünüyorum. Demek ki kullandığım ilk 30-40 veri, bilinmesi belki hiçbir zaman mümkün olamayacak binlerce benzerleri içinde isabete mazhar olmuş bir *örnekleme* niteliğindedir. Ayrıca başlangıçta yaptığım varsayımın artık doğrulanmış olduğunu düşünmeye hakkım da doğmuştur, sanıyorum. Tahkiki 30 yıldan fazla sürmüş, oldukça pahalı bir varsayım oldu bu.

Bu iki makale, özellikle Hamburg'da sunduğum tebliğden doğan ikincisi bu uzun, yorucu ve başarısızlıklarla dolu maceranın başarılı sayılabilecek ilk ürünleri oldu. Böylece Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı sanayisinin konumunu ve değişmelerini analiz etmek üzere girdiğim yolun sonunda Osmanlı maliyesinin spekülâtif, acayip dünyasında buldum kendimi. Sanayinin macerasını baştan tasarladığım şekilde tamamlayamadım, çünkü veri yoktu. Veri bulmak üzere girdiğim araştırmada birbirini doğuran problemlerle uğraşa uğraşa Osmanlı maliyesinin iç dünyasına ve onun arasından da devletin ekonomiye bakışı, onu şekillendirmesi ile alakalı iklimlere ulaştım ve oradan da *Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü* gibi bir modelle macerayı tamamladım.

Mukataalar ortalama kaç yılda bir el değiştiriyor?

Bu gerçekten önemli meselelerden biridir. Ortalama elde tutma sürelerinin nasıl hesaplanabileceğini biraz düşündüm. Burada iki ayrı unsurun bir arada kaynaşık bulunması işi zorlaştıran bir faktördür. Mâlikânegilerin ortalama ne kadar yaşadıkları konusu önemlidir. Ama diğer yandan mâlikâneyi satma imkanları da var. Ortalama elde tutma süresi kavramında mâlikânegilerin hem ortalama ömürleri, hem de fertler-arası satışlarına ait frekans iç içedir. Bunları birbirinden ayırarak araştırmak ve yorumla-

mak oldukça zahmetli bir dokümantasyon ve analiz gerektiren çetin bir meseledir. Benim ölümle el değiştirmeler üzerinde sondaj niteliğinde yaptığım hesaplamalara göre ortalama elde tutma süreleri 18. yüzyılın ortalarına 10-15 yıl arasında değişiyor. Ancak zamanla yükselme eğilimi de oldukça net olarak gözleniyor. Mesela 19. yüzyılın başlarında aynı ortalama 20-25 yıl kadar yükselmiş görünüyor. Mâlikâne satın alan orta-üst askeri zümrenin ortalama ömrü uzamış olabilir; veya mâlikâneleri daha erken yaşlarda satın almaya başlamış olabilirler; yahut ta ölümlerin takibindeki bürokratik titizlik azalmış olabilir. Fertler-arası satışların frekansındaki değişme de doğrudan ve dolaylı etkileri ile tabii ki çok önemlidir. Bu çetin mesele henüz araştırmacısını bulabilmiş değildir.

İltizam rejimi ile mültezim grubundaki diğer değişmelerden de biraz bahseder misiniz?

Aslında mesele nedir? Bütünüyle devlet maliyesinin finansmanı sorudur söz konusu olan. İltizam sisteminin uzun vadeli değişimleri bu konuda oldukça aydınlatıcıdır. Hazinesinin amacı nedir? Gelir bulmak. Ödemeleri, harcamaları yapmak için gelir bulacak; vergi alacak. Mesela 14-15. yüzyıllarda vergileri emanetle idare ediyorlar. Devlet memurları vergilendirmeyi yapıyor. Fakat onu giderek terk ettiler. 15-16. yüzyılda emanet rejimi daraldı ve iltizam kesin bir üstünlük kazandı. Sebebi daha verimli, yalnız mali bakımdan değil, ekonomik olarak da daha verimli olması idi. Makroekonomik planda düşünürsek devletin memurlar vasıtasıyla vergilendirme yapmasına oranla iltizam çok daha ucuza, daha büyük çapta gelir elde etmek imkanı veriyordu. Tabii bu gelirin önemli bir bölümünü mültezim kazanıyordu, ama hazine de memurları vasıtası ile elde edeceğinden daha çok net gelir alıyordu. Bunu tecrübe ile anladıkları için emanet yerine iltizamı giderek daha çok tercih ettiler. İltizamın önemli bir fonksiyonu da gelirleri giderlerin ritmine ayarlama imkanı vermesi idi. Ziraî ekonomide, mevsimlik dalgalanmalar kaçınılmazdır. Memurlarla rantabl vergilendirme yapsanız bile, gelirler ziraî üretimin ritmine göre oluşup akar. Halbuki yeniçeriler maaş bekliyor, adamı çığ çığ yiyebilirler. Hazinesinin düzgün bir gelir akışına ihtiyacı var, çünkü düzenli bir ödeme yapmak zorunda; iltizam sistemini tercih etmelerinin önemli bir sebebi budur. Ne yaptılar? Bu sayede ekonomide mevcut kapital birikimini, maliyenin emrinde kullandılar. İltizamda daima bir peşin ödeme vardır. Bu peşinler uzun vadede artar. 15-16. yüzyıllarda yıllık gelirin yüzde beşi, onu kadardır. 17. yüzyılda bu büyür, yüzde 50-60'a kadar çıkar. O peşinler oldukça enteresandır, faizsiz bir iç borçlanmadır. İltizam sisteminde borçlanmanın büyük ölçüde kay-

nağı budur. 17. yüzyılın sonunda bu borçlanma hacmi yetersiz kaldığı zaman mâlikâneyi denediler. Mâlikâne rejimi sayesinde, mesela 1750'lerde bütçenin yıllık gelirine yakın miktarda mâlikâne muacceleleri olarak yatırılmış kapital var: 10-12 milyon kuruş. Hazinesinin yıllık geliri de aşağı yukarı o kadardı. Bu yatırılmış parayı bir nevi mükellefiyet manivelası gibi, yahut bir tür matrah gibi düşünerek savaşta onlardan vergi almayı kararlaştırdılar. Bir nevi sermaye vergisi gibi görünüyor ama aslında, gelir vergisidir. Diyelim ki ben bir mâlikâne aldım. Oradan senede 100 kuruş kazanıyorum, 100 kuruş da hazineye veriyorum. 100 kuruş kazandığıma göre muhtemelen 400 kuruşluk bir muaccele yatırdım. O muaccele ebediyen gitmiştir devlete, geri ödenmesi söz konusu olmayan bir iç borçtur bu. Savaşlarda işte bu yatırılmış olan muaccele üzerinden *cebelü bedeliyesi* adı ile yüzde %10-15'i kadar bir vergi almaya 1711'de Prut savaşından itibaren başladılar. Benim yapmaya çalıştığım bu karışık hesapları onlar yapmadan da mâlikânecilerin ne kazanacağını biliyorlardı ve ona göre kârın yüzde 50'si civarında bir vergi aldılar, savaş yıllarında. Söylediğim örnekte 400 kuruşluk muaccelede 40-60 kuruştur alınan *cebelü bedeliyesi* ki 100 kuruş olan net gelirin % 40-60'ı demektir. Bunun savaşta çok önemli mali katkıları oldu. Mesela 18. yüzyılın sonlarına doğru yıllık bütçe gelirlerinin % 2-3'ü kadardı muaccele gelirleri. Ama savaş sırasında bu *cebelü bedeliyelerinden* bütçenin yüzde 10-15 gibi büyük denebilecek bir gelir sağlanıyordu. Mafih bu da yetmediği için sistemi yeniden değiştirdiler ve 1770'lerde Esham uygulamaya koydular. Esham mâlikâneyi kaldırmıyor onun yanında, geliri yüksek olan mukataaları, orta-küçük tasarruf sahiplerinden borçlanma imkanı verecek şekilde yeni ve biraz değişik bir mâlikâne türünü ihdas etmiş oluyordu. Bu yeni düzenleme ile kadınlara, reayaya, herkese esham satın alma imkanı doğmuş oldu. Orta-yüksek askeri tabakaya münhasır kalan mâlikâne sahiplerinin sayısı hiçbir zaman 1500-2000 kişiyi geçmemişti. Oysa iç borçlanma tabanını geniş halk tabakalarına doğru genişletmiş olan esham sisteminde bu sayı 20-30 bin kişilik bir topluluğu kavrayacak boyutlara ulaşmıştır.

Osmanlıda Proto Endüstri

Proto endüstri benim de merak ettiğim bir konudur. Osmanlı dünyasında proto endüstriyi fazla bilemiyoruz. Bilgi ve araştırma yok gibi. Ama bildiğimiz kadarıyla çok gelişmiş görünmüyor. Neden gelişmedi? Teorik olarak proto endüstrinin şartları var. Toprak/emek oranı düşük olmalı. Yani emek başına düşen toprak miktarı az olmalı, zirai emek toprağı işlemeli, fakat bu onun geçimini sağlamaya yetmemeli, kısacası köylüler ek gelire ih-

tiyaç duymalı. Proto endüstri literatüründen çıkan modele göre, ikinci önemli unsur proto endüstrinin gelişeceği alanda bölgeler-arası zirai malların ticarileşmiş olması gerekir. Yani köylüler kazanacakları ek gelire, muhtaç oldukları zirai malları kolayca bulup satın alabilmeli. Üçüncü unsur, uzak pazara yönelen bir ihracatın organize edilebilmesi lazımdır. Dördüncü unsur da bütün bu şartları gerçekleştirmek üzere sermayedar bir müteşebbisin varlığıdır. Osmanlı dünyasında bu dört unsurun hemen hemen hiçbiri mevcut değildi, hatta ekseriya tam tersi söz konusu idi diyebiliriz. Bir kere toprak/emek oranı düşük değil, aksine yüksekti. İkinci olarak zirai malların ticarileşmesi, provizyonizm ilkesi dolayısı ile çok sınırlı düzeyde idi. Uzak pazarlar için ihracata gelince, provizyonizm bunda da aşılması zor bir engel niteliğindediydi. Bu konularda başlangıçta epey sıkıntı çektim. İşe başladığım dönemde, dillerde 38 Balta limanı anlaşması dolaşıyordu: Efendim 1838 anlaşmasını İngilizler bize empoze ettiler. İthalatı düşük tuttular ve İngiliz mamulleri Osmanlı pazarlarını istila etti. Osmanlılar da buna direnemediler. Anlaşmaya göre ithalatta İngiliz mallarından alınan gümrük % 5 gibi düşük bir oranda idi. Buna karşılık ihracattan alınan gümrük oranı ise daha yüksek olarak % 12 idi. Başlangıçta bunları anlayamadım. Kapitülasyonlar yüzünden ithal gümrüğünü arttıramıyor, bu açık. Peki ihracatı neden ve nasıl vergilendirebiliyor? Çünkü kapitülasyonlar ithalat için olduğu kadar ihracat için de geçerli idi. Bu anlaşmaların müzakerelerine baktığımız zaman, Osmanlıların ithalatı vergilendirmeyi hiçbir şekilde düşünmedikleri açıkça görülüyor. Buna karşılık ihracatı vergilendirmeye çalıştılar ve kapitülasyonlara rağmen İngilizlerin itirazlarına pekala direnmeyi başardılar. Ve bu baştan beri de böyle idi. Özünde değişen fazla bir şey yoktu.

Ancak bütün bu anlaşılması, yorumlanması zor problemleri çözmeye uğraşmanın sonunda doğdu, kitaba da esas olan Osmanlı İktisadi Dünya Görüşüne ait model doğdu. Proto endüstri ile ilgili örnekler de bu modele ulaşmadan pek anlaşılır gibi değildi. Bu modelin perspektifinden baktığım zaman ancak anlaşılır hale geldi diyebilirim. 18. yüzyılda proto endüstrinin az çok geliştiği bölgeler var: Tesalya, Selanik, Halep, Tokat ve Antep bölgesi gibi. Bunlar üzerinde monografik çalışmalar mutlaka yapmak gerekir. Ben birkaç tanesine, Selanik, Tesalya ve Tokat'takilere biraz baktım. Onlarda şunu gördüm: Proto endüstri için kırsal emeği organize edip üretim yapmak isteyen insanlara karşı devlet, son derece sert davranıyor ve yasaklıyor. Onları ilk defa gördüğüm zaman çok şaşırdım ve bu sert tavrı anlamakta bir hayli zorlandığımı hatırlıyorum. Bu proto endüstri girişimcilerine karşı devlet çok ağır cezalar veriyor ve adeta Ludistler gibi davranarak iş yerleri-

ni tahrip ediyordu. Osmanlıda vergi cezaları genellikle düşüktür; ve çok ke-re de affedilir. Ama bu proto endüstri girişimcilerine karşı anlaşılması zor bir sertlik gösterdiler. Sonra iyice yakından bakınca, fermanlarda, “*mahalli pazar için üretim yapanlara dokunmayın*” diye bir ayırım yapıldığını gördüm. Yani o bölgedeki insanların ihtiyaçlarına cevap veren faaliyetlere müsaade edildiği görülüyordu. Ama ihracat ne olacaktı? Proto endüstri ancak ihracat yapabilirse yaşayabiliyor zaten. Uzak pazara ihracat için üretim yapacak olanlara ise çok sert tavır aldılar. Bunları sözünü ettiğim modele ulaştıktan sonra ancak anlamlandırmaya muvaffak oldum.

Bu tavırlar tabiki hep aynı çizgide devam etmedi; 1820’lerden itibaren, yeni askeri organizasyondan sonra bir çok sınai mala ihtiyaç duydular. Osmanlı Devleti baştan beri devlet olarak iktisadi faaliyete doğrudan girmeyi pek istemez. Osmanlı daha ziyade özel sektördür. Üretim faktörlerini kontrol etmeye çalışır: Emek, toprak ve kapitalin kimlerin elinde ne kadar olacağını, bunların gelirlerinin ne olacağını yani ücret, rant, faiz, kâr hadlerini belirler, sınırlandırır, ama bunları kombine ederek üretimi gerçekleştirme işini genellikle özel sektöre, esnafa ve çiftçiye bırakır. Devletin zaman zaman bu faktörleri kullanıp üretim yaptığı da oluyor tabii; madenlerde, silah sanayiinde bunu sık sık yapar. Fakat orada da, dikkatle baktığımız zaman, devletin çok büyük, esnafın yapamayacağı işleri yapmakla yetindiği görülür; Top yapar, gemi yapar o kadar. Ondan ötesini mesela tüfek, barut, kılıç, ok gibi askeri malzemenin imalini bile özel sektör olarak esnafa bırakır klasik dönem boyunca. Fakat esnafı kontrol altında tutar. İş yerini, sabit sermaye yatırımlarını ya kendisi yahut da vakıflara yaptırır. Oraya iskan eder esnafı ve al burada üret, bana da sat der, daha ucuza, maliyete yakın fiyatlarla. Bu durum 18. Yüzyılın sonlarından itibaren biraz değişti. Devlet bazı alanlara doğrudan üretim yapmak üzere girmeye başladı. Mesela barut üretimini tamamen devlet tekeline alırken, tüfeği de kendi manifaktüründe imal etmeye başladı. Bunda güvenlikle ilgili motifler de bulunmakla birlikte esas sebep, kalite ve hacim itibarı ile artan devlet talebini esnaf üretimi ile karşılamamanın imkansızlığıydı. Nitekim iplik, deri, kumaş, kağıt, fes gibi masum sivil mallarda da aynı sebepten devlet manifaktürleri kuruldu. Bunları yapabilecek kapasitede özel sektör mevcut olsa idi, devletin bu yolla girmek istemeyeceği muhakkaktır. Ancak özel sektörün yetersizliği de klasik Osmanlı sisteminin bir ürünü veya sonucu olduğunu düşünürsek, analizi kolay olmayan oldukça paradoksal bir yumak karşısında bulunduğumuz kolayca anlaşılır.

1800 öncesinde üretim faktörlerine bu derece hükmetmeye nasıl gücü yetti? Ve bunun işlem maliyeti

İşlem maliyeti çok yüksekti tabi. Sözümlü ettiğim paradoksal yumağın bir anlamı da budur. Kontrolü tam başardığını söyleyemeyiz, ama önemli olan kapitalistik gelişme tohumlarını öldürmeyi başaracak kadar kontrolü sağlamış olmasıdır. Kaçaklar olduysa da çok nadir olmalıdır. Bu konuda oldukça tipik bir örnek var elimizde: Tüccardan biri 1700'lerde Diyarbakır'da ölüyor. Ölen tüccarın 175 bin kuruşluk bir terekesi olduğu bilgisi merkeze geliyor. Diyorlar ki, bir insan bu kadar parayı ticaretten kazanamaz. 175 bin kuruş ne demek? 1730'larda 10-12 milyon kuruş devlet bütçesidir. Epeyce önemli bir paradır. Ama bir vezirin terekesi genellikle 200 bin kuruştan başlar 400-500 bin kuruş kadar hatta daha yüksek de olabilir. Mesela Damat İbrahim Paşa'nın 1 milyon kuruşluk bir terekesi var. Ama bir vezir için 200-300 bini aşan bir tereke normaldir. Tabii ki devlet bunlara el koyuyor. Ama özel terekelere katıyyen el koymaz. Ancak örneğimizdeki tüccar için ise "175.000 kuruş ticaretten kazanılamayacak kadar büyük bir servettir, bunu muhtemelen iltizam işlerine girerek miri sayesinde kazanmış olmalıdır" diye düşünerek inceleme yaptırıyorlar. Gerçekten iltizamdaki kazandığı anlaşılınca da terekeye hazine adına el koymakta tereddüt etmiyorlar.

İnsanları gereksiz yere incitmemek Osmanlıda bir devlet telakisidir. Eğer vergiden gelecek olan gelir, astarı yüzünden pahalı türden olacaksa, onu terk etmeyi tercih ederler. Fakat nasıl terk ediyorlar, o da oldukça enteresandır. Herhangi bir vergi geliri bir kere hazinede kaydedildi mi, silinmesi çok zordur. Çünkü o gelir, belirli giderler için tahsis edilmiştir. Yani yeniçerilere, sipahilere, mütekaidlere maaş olarak ödenecektir. O ödeme aksarsa iş çok zordur. Onun için maliyede bir kere kaydı yapılmış olan herhangi bir vergi kaleminin maliyeti hakikaten çok yüksekse o zaman onu kaldırıyorlar. Fakat nasıl kaldırıyorlar? Ünlü kadı Karakuş'un hikayelerini bilirsiniz, çok güzel hikayelerdir. Bunlardan konumuza uygun biri şu: inşaat işçisi elinden düşürdüğü tuğla ile yoldan geçen birinin gözünün çıkmasına sebep olur. Adam kadı Karakuşa gidip "bu işçi gözümü çıkardı, kısas isterim" diye dava eder. Karakuş davalı işçiyi sorgular; o da "evet tuğlayı düşürdüm, ama o sırada çok güzel bir kadın geçiyordu, dikkatim ona kaydığı için bu kaza oldu; asıl suçlu ben değilim, o kadındır" diye cevap verir. Bunun üzerine Karakuş, kadını çağırır ve "sen oradan güzel endamınla geçtin mi?" diye sorar. Kadın "evet geçtim" deyince, Karakuş asıl suçlu olarak kısas uygulayacağını, yani gözünü çıkaracağını söyleyince kadın itiraz eder, "ben aslında öyle dikkati çekecek kadar güzel bir kadın değilim, benim terzim çok güzel elbise diker, beni güzel gösteren bu elbisedir, esas suçlu terzidir"

der. Karakuş bu itirazı kabul ederek terziyi çağırır ve sorar: “sen bu kadına güzel elbise diktin mi?” terzi de “evet diktim” der. O halde gerçek ve nihai suçlu sensin, gözün çıkarılacak, der Karakuş. Terzi buna karşılık “evet haklısınız, ama bu göz bana çok gereklidir. İşimi bu göz sayesinde yapıyorum. Benim avcı bir komşum var. O işini bir gözünü kapatarak yapar, onun bir gözünü çıkarsanız, herhangi bir zarara uğramış olmaz” cevabını verir. Karakuş bunu makul bulur ve avcıyı çağırarak gözünü çıkarır.

Osmanlı mali sisteminde herhangi bir vergi kaydının kaldırılması biraz bu hikayedeki gibidir. Rantabilitesi olmayan bir vergi kalemini gereksiz bir külfet sayarak kaldırmakta tereddüt etmez. Fakat onun sağladığı gelirden mahrum kalmaya da tahammülü olmadığı için, hikayedeki avcının gözü gibi, mevcut olan vergi kalemlerinden ek külfeti çekebilecek olanlarına yüklemekten de çekinmez.

Çizdiğiniz tabloda aslında piyasa dinamiklerinin önemsendiği bir yaklaşım tarzı ortaya çıkıyor. Grafikteki azalan kâr trendi, o yüzyıl içerisinde bana iki şeyi düşündürdü. Ya bu piyasaya yeni girişler olması lazım ki kâr marjı düşsün veya sermayenin marjinal verimliliğinin azalması lâzım. Daha önceki konuşmalarımızdan 18. yüzyılın özellikle ilk yarısında Osmanlı Devletinde sanki milli hasılanın, milli gelirin arttığını ifade etmiştiniz. Burada vergi gelirlerine bağlı olarak izah ettiniz yanlış hatırlamıyorsam, 1760'lara kadar.

Kâr oranlarının uzun vadede düşme eğilimi göstermesinin şüphesiz bir bölümünü henüz tam olarak bilemediğimiz çeşitli faktörleri vardır. 18. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı ekonomisinde genel bir genişleme müşahade ediliyor. Bütçe gelirlerindeki artış bunun göstergelerinden biridir. Ama ekonominin ticaret, ziraat, sanayi gibi değişik sektörlerine ait çeşitli belirtiler de bunu gösteriyor. Bu belirtilere bakarak milli veya imperial hasılanın da büyümüş olduğu tahmin edilebilir. Ancak nüfus hakkında, henüz pek bir şey bilmediğimiz için ekonomideki genişlemenin ne niteliğini ne de hacmini kestirmek, en azından şimdilik mümkün görünmüyor.

Bu ikisini birlikte düşündüğüm zaman netice alamadım. Hem sermayenin marjinal verimliliği düşüyor. Çünkü yeni giriş olmadığını biliyoruz. Bu kesimin genişlemesine imkan yok. Sadece üst düzey askeri bürokratlar bundan yararlanıyor, dolayısıyla yeni giriş olmadığına göre bu azalmanın nedeni...

Kâr oranlarındaki düşme, söylediğim gibi bir bölümünü henüz tam bilemediğimiz çeşitli faktörlere bağlıdır. Bilebildiğimiz önemli bir faktör, mâlikâne kurumunun meşru ve güvenli bir yapıya kavuşturulmasıdır.

Mâlikâneye yapılan yatırımlarda güvenin yerleşmesi için 20-30 yıl gerekmiştir. Bu dönemde kâr oranları % 30-40 arasında idi. Güven ve istikrarın yerleşmesi ile kâr oranlarındaki düşme arasında bir korelasyon görülür. İkinci bir faktör bu yüksek kârların da beslediği yatırılabılır fonlar için rakip yatırım alanlarının çok sınırlı olmasıdır. Bu alanda yatırım yapan askeri zümre mensuplarının, yaşadıkları mülkiyet-miras koşullarında en uygun yatırım alanı mâlikânedir diyebiliriz. Sektörde oluşan fonlar, yine aynı sektörde yatırılıyor ve kendi kendini besleyen bir büyüme içinde idi. Ayrıca bu sektörde mukataa arzı, yani yatırıma davet, 18. yüzyılın ikinci yarısında, maliyenin çeşitli zaruretleri dolayısıyla daraltıldı. 1760'tan itibaren yüksek kâr getiren büyük mukataalar arzdan çekildi. Eshamın uygulanmaya konulduğu 1775'ten sonra bu süreç hızlandı. 1791'de *İrad-ı Cedid Hazinesi* kurulduktan sonra, bu daraltma daha da arttı. Yıllık kârı 5000 kuruşu geçen mâlikâneleri devlet artık piyasaya sürmeme kararı aldı. Bunları *İrad-ı Cedid Hazinesi* idare etti. 15-16 yıllık bir uygulama sonunda, bu şekilde mâlikâne sektöründen çekilmiş olan mukataaların toplam yıllık kârı 5-6 milyon kuruşu geçiyordu. Aynı dönem içinde yatırılmış olan muaccele miktarları ise çok az değişmiştir. Yani aldıkları toplam yıllık kâr yarıya yakın azaldığı halde, yatırılmış olan fonların miktarı fazla değişmeden kaldı. Kâr oranlarındaki düşüşün arkasında ki bu gerçeğin yorumu şudur: Oldukça dirençli, alternetifi pek olmayan, kâr oranı ne olursa olsun bu sektörde kalmaya kararlı veya mecbur bir fon karşısında olduğumuzu söyleyebiliriz. Ayrıca sosyal grup olarak, askeri zümrenin orta-üst kesiminde 18. yüzyıl boyunca bir genişleme olduğu da muhakkaktır. Bunu kantitatifte etmek zor, ama sırf mâlikâne almış olanlara bakarak sayılarının 18. yüzyılda % 100'e yakın arttığını söyleyebiliriz.

Aristokratik bir karakteri mi var, yani bir süreklilik kazanıyor mu?

Muntazam bir gelir kazanıyor, güvenliğe kavuşuyor ve ellerindeki birikim de artıyordu. Ancak aristokratik sürekliliğe ulaşmak klasik Osmanlı sisteminde söz konusu değildi. Konuştuğumuz imkanların hemen tümü fertlerin ömürleri ile sınırlı kalıyordu.

Dolayısıyla sermayenin marjinal maliyeti azaldığı için hem risk faktörünün azalmasından hem de daha düşük kâra fit oluyorlar. Öyle anlaşıyor.

Bunun için şimdi bildiklerimizden başka bir çok monografik çalışmaya ihtiyaç var. Onları yapmadan, yahut yapıldığını görmeden hüküm vermekten çekinmek gerekir.

Üretim faktörlerinin kontrolünün özellikle üretim faktörlerinin fiyatlarının kontrolünün devlette olması. Dünyada çok ciddi değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı 500 yıl. Böyle bir sürede, böyle bir coğrafyada bir tarafta ciddi harcamalar yapmak zorunda olan bir devlet sistemi var, diğer tarafta bu üretim faktörlerinin kontrol altında tutulduğu bir şey. İktisat kitaplarında öğretilen üretim faktörleri kontrol altında tutulursa verimlilik düşer.

Faktörler kontrol altında tutulduğu zaman verimliliği arttırmak mümkün olmaz demek daha doğru olur. Ancak faktörler kontrol altında tutulmadığı zaman verimliliğin mutlaka artacağını garanti eden herhangi bir faktör de yoktur. Evet Batı Avrupa'da son 500 yılda verimlilik artışı da dahil büyük bir dönüşüm yaşandı. Ama bu, insanlığın tarihinde benzeri olmayan, ve hala açıklanması tamamlanamamış bir dönüşümdür. O yarım bin yıllık süreç içinde kimse böyle bir dönüşümü bekleyerek, planlayarak yahut öngörerek yaşamadı. Üstelik bu dönüşümün muazzam insani bedelleri de oldu. Verimliliğin olumlu yönde değişebileceği fikri Batı dahil, 18. yüzyıla kadar hiçbir yerde mevcut değildi. Her yerde hakim görünen düşünce, verimliliğin düşme tehlikelerinin daha çok beklenir olmasıdır. Bu sebepten bu tehlikelere karşı korunmayı sağlamak daha önemli olmuştur. Osmanlılar faktör kontrolünü ellerinde tutarak bu tehlikeyi de önlemiş olduklarını düşünüyorlardı.

Sistemin verimliliğini düşündüler. Ekonominin ya da toplumun değil. Öyle anlaşıyor. Kendi kafalarındaki sistemin verimi, ekonominin verimini önceledi.

Evet, böyle de ifade edilebilir.

Kantitatif çalışmalardan dünya görüşüne doğru gidişte sizin duraklarınız ne oldu? O kronolojik akışla, yani kitabı sizin sistematikle okumak var, bir de sizin onu ürettiğiniz sırayla, silsileyle okumak var. Sanki gittikçe daha soyut bir alan, sistematik bir modelleşme, kantitatif ve doğrudan dokümanter çalışmaların üstüne, onlara dayalı olarak öyle bir soyut alana geçiş var ve dünya görüşü, idrak vs. oralara doğru. Yani orada sizin duraklarınız, orada fark ettiğiniz nelerden, hangi doğrudan belgeden veya hangi kantitatif veriye geldikten sonra bir sıçramayla dünya görüşüne geçtiniz. İki ayrı düzlem var sanki orada. Bu iki ayrı düzlemde sizin zihinsel sıçramanız nasıl seyretti. İktisat tarihi seyri dışında, bir ilim adamının zihniyet dünyasının seyri bakımından benim ilgimi çektii. O yüzden girişle o sıralamayı tersine

çevirip okumak suretiyle bir bağlantı kurmaya çalıştım. O baştaki serüvenle o kronolojik serüven arasında nasıl bir irtibat var ve nerede o zihinsel sıçrama söz konusu oldu? Neler sizi çarptı? O çarpan şeyler sizde nasıl bir yansıma yaptı? Niye başka iktisat tarihçilerinde bu sıçrama olmadı? Başka iktisat tarihçileri için de görülmeyen bir şey. O dışarıdan belki Britanya iktisadını da yapsaydı aynı kantitatif çalışmayı yapardı da öyle bir sıçramaya ihtiyaç hissetmezdi. Siz de bunu zorlayan başka faktörler de olmuş olabilir? diye.

Nietzsche, uçurumun içine bakarsan uçurum da senin içine bakar, diyor. Ben Osmanlı uçurumunun içine baktım. O da bana baktı. Ve neticede adeta kaynaştık. Aslında benim için ilk darbe, ki en şiddetli ve etkili olanı ekseriya odur, Osmanlı ile karşılaşmadır. Bu karşılaşma ve onu anlama ihtiyacı hiç bitmedi. Kantitatif İktisat Tarihi çalışmalarını bu anlama ihtiyacını gidermenin sadece bir malzemesi olarak düşündüm. Bunu, binayı tamamlamak için kurulan iskelelere benzetebilirim. Bina tamamlanınca, iskele artık anlamsız bir fazlalık haline gelir. Kantitatif çalışmalarına ben biraz bu gözle bakıyorum. Onları büyük zahmetlerle yürütürken de içimdeki esas hedef bu anlama ihtiyacı idi. Bu sebepten o çalışmaların belirli bir aşamasında, herhangi bir kıvılcım söz konusu olmadı diyebilirim. Zaten hedefim o idi. Bina örneğine dönerek söylemek gerekirse bunu şöyle ifade edebilirim: Mimar önce iskeleleri kurar ve ondan sonra binaya başlar. Ancak binayı doğuran iskele değildir, aksine iskeleye vücut veren binadır. Burada genç arkadaşlara araştırmanın niteliği ve zorluğu ile ilgili fizibilitesi olacağı düşüncesi ile bu iskeleleri nasıl oluşturduğuna dair tecrübelerimi anlatmakla yetindim. Osmanlı iktisadi dünya görüşüne ait modellendirme, çok güzel ve isabetle ifade ettiğimiz gibi giderek daha genel ve soyuta doğru yürüyüşümün sonunda ulaştığım bir merhaledir şüphesiz, ama bu, hedef olarak zihnimde hep canlı kalan hummalı bir anlama ve anlamlandırma ihtiyacının biraz giderilmesinden ibaret olmuştur, inşallah onu da bir başka zamanda konuşuruz.

Bu sayıların arkasındaki bir sır, bu sayıları anlamlı kılacak bir dünya görüşü o başka iktisat tarihçilerinde belki hiç zihnini meşgul etmeyecek bir şeydi. Onlar teknik bir iktisat tarihi çalışması yapıp, teknik bir süreci, başka bir iktisat için, mesela Alman iktisadı için de olsa yapabilirlerdi. Sizde, belki de sadece iktisatla ilgili bir çalışmada değil diğer alanlarda da, hangi alanı çalışırsanız çalışın, sahiplenmekten kaynaklanan bir zihinsel sıçrama farklı oluyor. Mesela, Türkiye'deki sosyolojik düşünce açısından, şu anda Türkiye'deki sosyolojinin ciddi

zaaflarından bir tanesi topluma dışarıdaki bir olguyu inceler gibi bakmasıdır. Dolayısıyla kendisi de o serüvenin bir parçası olamadığı için sıçrama yapmayı hiçbir zaman düşünmüyor, anlamaya ve nüfuz etmeye çalışmıyor. O bakımdan doğrusu ilgimi çekti.

Tamamı ile haklısınız. İnsan ya sevdiği ve benimsediği işle uğraşmalı yahut da uğraştığı işi benimsemeli. Aksi halde yapılanların yüzeysel kalması kaçınılmazdır.

Herhangi bir başka şeyi inceliyor ve bir takım sonuçlara ulaşıyor. O sonuçlar, herhangi bir nesnenin sonuçları, o öznenin o nesneyle irtibat kurarak geliştirdiği bir sonuç değil sanki. Divan dergisinin 6. sayısında yayınlanan yazınızda bu daha da tebarüz ediyor. O serüven tamamıyla yansıyor ve bir yere geliyor. Siz bir yere ulaşmak veya bir şeye varmak kastıyla başlamış olduğunuz ve ulaştığınız da aşikâr oluyor. Bir çok şeyde bu yansıyor. Biraz daha belki genç arkadaşlara da ışık tutmak bakımından bir başka oturumda, belki sizi bugün fazla yormamak için, ve söz almak için de mutfak içinde bir anlatımla bir şekilde lütfederseniz, sizi dinlemek isteriz.

Estağfurullah. Lütfederseniz. İnşallah diyelim.

Çok teşekkür ederiz.

Ben de teşekkür ediyorum.

Düzenleme: Fehmi Yılmaz

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü.